

DE ST. MARIA KERK.

Nadat HENDRIK IV., Roomsche Keizer, omtrent het jaar 1076 genoegzaam geheel Italië door de wapenen aan zich had onderworpen, bood hem de stad Milaan eenen sterken tegenstand; de Keizer nam dezelve eindelijk in, en straffe haar hiervoor met eene plundering en verwoesting. Hij gebod echter de Godshuizen te ontzien, daar hij openlijk zeide, tegen zijne vijanden, niet tegen de godsdienst den oorlog te voeren. De tomeloze soldaten in weerwil hiervan verwoestten en verbrandden mede de schoone kerk der H. Maagd, welke van wit marmer gebouwd was. De Keizer hierdoor verslagen, deed de gelofte, elders in denzelfden smaak eene andere ter harer eere te stichten, hetwelk door COENRAAD, zijnen voedsterheer en trouwen medgezel, 22^{en} Bisschop van Utrecht, in deze stad werd tot stand gebragt, terwijl de Keizer hem hiertoe door rijke geschenken in staat stelde.

Hare stichting dagteekent tusschen de jaren 1082—1088, in welk laatste jaar zij volbouwd was.

Zij werd gebouwd in dezelfde orde, de vroegere gothische, als de afgebrande, terwijl hare plaatsing, dicht bij de stadsmuren, ook mede opzettelijk schijnt geschied te zijn in navolging van die te Milaan.

Op het kruisdak der kerk stond een torentje, en op

het dak boven het choor het beeld van Keizer HENDRIK IV. met kroon en zwaard; zij was verder voorzien van nog twee torens, van welke de noordelijke door eenen storm is ingestort en de andere die zeer bouwvallig werd, tot voorkoming van ongelukken later is afgebroken, zijnde de kerk bij die gelegenheid aan de achterzijde 20 voeten ingekort, blijkens een opschrift VAN FRANÇOIS VAN HESSEL, kanonnik der Kerk, op den muur aldaar gegrift. Bij de kerk stond het kapittelhuis waarin eene fraaije kamer, welke diende tot vergadering der Kanonniken.

De Kerk en derzelver gebouwen waren met water en eene muur aan de stadszijde omgeven, tot welker gedeeltelijk onderhoud de stedelijke Regering zich verbond in het jaar 1397. De afbeelding alhier door ons medegedeeld, stelt dezelve van achteren voor volgens eene teekening naar die van AALBERT CUYP, en op het archief dezer stad berustende, welke door de heuschheid van den Heer H. A. F. A. GOBIUS voor ons tijdschrift is verkleind. Hoewel CUYP in de eerste helft der zeventiende eeuw heeft gebloeid, (gebor. 1605), is dit de oudste teekening welke wij hebben kunnen opsporen, daar dezelve de gebouwen nog vrij wel in zijn geheel voorstelt. Men ziet echter van achteren slechts éénen toren, en dat wel zonder spits; ook komt het ons voor dat het kerkhof bezwaarlijk van zoo vele boomen zal zijn voorzien geweest; de teekenaar echter heeft waarschijnlijk op de plaats zelve de kerk geteekend zoo als zij toen was, en het omliggende naar eene, niet ongepaste vrijheid afgebeeld, zoo als het hem voorkwam dat de omstreken zich in de

eerste tijden hadden vertoond: hiertoe behoort ook het weglaten der muren of wallen van de stad, welke hij er waarschijnlijk niet heeft bijgevoegd om de kerk van die zijde te beter uit te doen komen, en het water van den cingel te vertoonen, dewijl anders de stad reeds van muren was voorzien, die in het jaar 951 door Bisschop Balderic waren hersteld. Het kerkhof was, gelijk dat van meerdere kerken, niet door eene brug, maar door een rooster van de stad gescheiden, om te beletten dat de varkens, St. Anthonijs varkens genaamd, welke den Geestelijken behoorden, en in dien tijd vrijelijk door de stad liepen, niet op hetzelfde zouden kunnen komen.

Zoo buiten als binnen de stad had deze kerk vele goederen en inkomsten, waaronder zich bevonden behalve verschillende landgoederen en tienden, (*) de Watertol te Smithuizen, welke reeds bij de stichting dezer kerk, van het kapittel van St. JAN aan dat van St. MARIE was overgegaan, alsmede eene andere bij Schenkenschans (†). Binnen de stad had zij niet minder gezag en inkomsten; haar werd grond- en regtsgebied toegestaan, en geheel hetzelfde regt geschonken als de overige kollegiale kerken, bij eenen brief van JOHANNES III., 45^{en} Bisschop van Utrecht, van het jaar 1330, welk regt bestond in eene vrije uitspraak over alle zaken behalve verminking en doodstraf. Uit eenen anderen brief van datzelfde jaar blijkt, dat dit regtsgebied zich uitstreckte van den rooster van haar kerkhof naar de Zalestraat tot aan het Buurkerkhof, en aan de andere

(*) V. MIERS, gr. Charterboek, D. I. pag. 131 en 203.

(†) Zie stukken betrekkelijk Utr. Geschiedenis. Utr. 1810.

zijde, van het Karhuis, anders Scherpenborch, (*) over den Steenweg oostwaarts, tot het Buurkerkhof met alle de huizen in dien omtrek gelegen. De gebouwen binnen dit regtsgebied betaalden eene zekere schatting of jaarlijksche erfpacht aan de kerk; de Mariestraat echter schijnt nog in bijzonder en naauwer verband met dezelve gestaan te hebben, hetgeen welligt tot de benaming dier straat zelve kan hebben aanleiding gegeven; dit blijkt mede uit het onderhoud harer bestrating, hetwelk geheel door de kerk werd gedragen: MATTHÆUS zegt daarom dat deze straat geheel de eigendom der kerk was, ofschoon hij er bijvoegt dat de stedelijke regering uit eigen beweging soms de kosten van onderhoud hielp dragen. De volgende brief strekt hiervan ten bewijze. *Borgemeesters, Schepenen, ende gemeene Raet der Stadt Utrecht, syn in een gedragen met den Deken ende Capittel van sinte Marien t'Utrecht, also datmen die straate vermaken ende verhogen sal, van Godevaerts Bordens huysse tot den rooster toe van haren kerchove tot deser tyt ende van gratien, want die selve strate binnen heuren montade gelegen is, ende van dien cost sullen sy gelden die twee deel, ende wy dat derden deel. Voort so selmen die plaetse ende dat erve, dat dien Heeren ende onse Stadt gemeen is, als die brieven houden, die daer af syn, casseryen, dende daer op setten enen putte op des Capittels, der Stadt, ende der gemeene buren cost, die daer billyck syn schuldich toe te gelden, ende wat wale daer af comen mach, die sel gemeen wesen des Capittels ende er Stadt voorgenoemt &c. Gegheven int jaer ons Heren 1352, des Saterdachs na St. Mathijs dach.*

(*) Op den hoek van de Mariestraat en het Steenweg. Zie MATTH. de fund. Eccl. p. 138.

Deze kerk was de vijfde of laatste collegiale in rang, om welke reden de kanonniken in de vergaderingen der vijf Ecclesien het laatst hunne stem uitbragten. Zij werd beheerd door 30 kanonniken die ieder hunne prebenden hadden, en onder hunnen Proost en Deken stonden, terwijl 25 vicarissen de bediening der vicarijen, kapellen en autaren waarnamen. Bij de verkiezing van eenen Proost moest daartoe een kanonnik der hoofdkerk benoemd worden, tot teeken van onderwerping aan dezelve: zij had dit met de andere collegiale kerken gemeen, over welke alle de Domkerk dit gezag uitoefende als oudste, en met welker toestemming de andere waren gesticht. Dit regt, benevens nog vele andere voorregten welke de hoofdkerk genoot, zijn vernieuwd en bevestigd door Bisschop COENRAAD, in het jaar 1088 (*). De naamlijst der kanonniken van St. Marie is te vinden bij VAN HEUSSEN EN VAN RIJN, HOYNCK VAN PAPENDRECHT en elders.

De kanonniken moesten geordende Priesters zijn; tot in het begin der 13^e eeuw leefden zij gemeenschappelijk in de kloosters, na welken tijd eenigen hunner bijzondere woningen betrokken, en daardoor den naam van seculaire of wereldlijke kanonniken verkregen, terwijl de andere reguliere kanonniken genaamd werden.

Niemand kon kanonnik worden of moest 23 jaren oud zijn; die eene prebende of prove kreeg moest aan de stad in later tijd f 3,400 uitkeeren, welke som echter in het jaar 1636 verminderd werd op f 1,500. Zij vergaderden iedere week des Vrijdags ten 10 ure, waar voor zij presentie gelden ontvingen.

(*) Batavia Sacra p. 180.

De kerkgebruiken die den kanonniken waren voorgeschreven, bestonden hoofdzakelijk in de volgende:

Als de klokken om de getijden te zingen geluid hadden, kwamen zij in het choor met een kleed tot de hielen nederhangende en met pantoffelen, zijnde het hun verboden met schoenen, gedurende de dienst in hetzelfde te komen, ten zij men er slechts doorging en dan nog was men verplicht achter de eerste pilaren om te gaan. Het was mede verboden onder de dienst in den buik der kerk te wandelen; zij waren verplicht met ongedekten hoofde op het choor zediglijk te zingen (*).

Die in de dienst des altaars hielpen, mogten gedurende dien tijd geene ringen aan de vingers, noch handschoenen dragen.

Ingeval een Prelaat het choor binnen trad of naar buiten ging, moesten alle de genen aan die zijde opstaan, en indien hij midden door hetzelfde kwam, moesten allen aan beide zijden oprijzen; de scholieren waren verplicht, om hem den doorgang gemakkelijk te maken, zich in het midden van het choor te begeven.

Een kanonnik of choorgezel onder de kerkelijke diensten en als de andere kanonniken en choorgezellen gezeten waren, in het choor komende, moesten allen voor hem opstaan; die van lageren rang echter waren verplicht uit eerbied het ligchaam te buigen.

(*) VAN HEUSSEN en VAN RIJN zeggen in hunne aantekeningen op de beschrijving van het Utrechtsche Bisdom, dat in de vroegste tijden het misbruik in zwang was, met gedekten hoofde in de kerken te zijn; zelfs ontzag men zich niet onder de dienst van de Mis overluid te spreken.

Tusschen het kleine altaar hetwelk aan de voeten van den stichter Bisschop COENRAAD stond, en tusschen deszelfs graf, mogt niemand gedurende de dienst doorgaan.

Ingeval de kanonniken of choorgezellen in hun plegt-gewaad zich, hetzij in de kerk of op de straat bevonden, was het niemand geoorloofd, al waren zij ook kanonniken in hunne gewone burgerlijke kleeding, hen aan te spreken, maar moesten uit eerbied altijd voor hen wijken.

Verder waren er meer regelen voorgeschreven omtrent het zitten, staan, wandelen enz., door het choor, te vinden bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN, *Batavia sacra*, MATTHAEUS ENZ.

Deze bepalingen echter schijnen niet behoorlijk te zijn nagekomen, daar in het jaar 1558 door den deken en het kapittel noodig geoordeeld werd eenige nieuwe regelen onder strafbepalingen volgens de kerkvergadering van Trente voor te schrijven. Er bevond zich ten dien einde een houten stoel voor de weerspannige kanonniken waarin hunne deijen en beenen geklemd en gepijnigd werden. De kerk van buiten en hare instellingen beschouwd hebbende, gaan wij over tot hare inwendige gesteldheid.

Zij had een prachtig aanzien, en rustte op verscheiden pilaren, op eene van welke in Latijnsche verzen hare stichting werd medegedeeld op eene wijze, welke later aanleiding heeft gegeven tot het bekende verhaal van den Vrieschen bouwmeester PLEBERUS (*).

(*) Zie MATH, *de Fund. Eccl. Lib. I. p. 135*. Hij deelt deze verzen mede, doch weerspreekt het verhaal omtrent den Vrieschen bouwmeester en den moord door denzelfden aan den Bisschop gepleegd,

Op eene andere pilaar in het midden der kerk, stond een stier afgebeeld met het volgende onderschrift:

*Accipe posteritas quae post haec secula narres, (†)
Taurinis cutibus fundo solidata columna est.*

Vertaald door BUSSCHING *Geogr.* pag. 1031.

*Nakomeling! Vertel dit vrij tijd in tijd uit,
Deez' zuil staat hier gevest met ossenhuid op huid (§).*

Onder meer kapellen en autaren waarmede deze kerk prijkte vindt men gewag gemaakt van eene kapel, in het jaar 1198 in het noordelijk gedeelte der kerk gesticht door ANSELMUS (*), eenen harer kanoniken en kapellaan van FLORIS III., Graaf van Holland, gelijk blijkt uit den giftbrief van zijnen zoon DIEDERIX

welken hij in navolging van anderen toeschrijft aan den haat dien sommigen hem toedroegen, wegens zijne gehechtheid aan den Keizer, die hem de goederen van den Markgraaf EGBERTUS had geschonken. Zie *Batavia Sacra in Conrado*. Wat hiervan zij durven wij niet beslissen. Wij hebben echter in een handschrift, getiteld: *Grafzerken en Wapens der Kerken van Utrecht* de afteekening eener zerk gevonden, van licht gele kleur, liggende bij het choor, vertoonende de beeldtenis van PLEBARDUS zoon van den Vrieschen bouwmeester, dien men zegt door zijn' vader vermoord te zijn; hij is voorgesteld met gevouwen handen, in eene biddende houding.

(†) In het Wapenboek op het archief alhier, staat: *quae post tua Secula narres*; en ook: *per tua etc.*

(§) Wij durven de waarheid hiervan niet beoordeelen; reeds vroeg werden omtrent de stichting dezer kerk verschillende sprookjes verhaald, zie onder meer, HOOGSTRAATEN, *Woordenboek. UTR.*

(*) Bij van MIERIS, ALLUNUS genaamd.

VII., waarbij deze kapel beschonken werd met een zeker landgoed gelegen bij Naaldwijk.

Keizer WILLEM stichtte in de gallerij mede eene kapel ter eere van den H. Martelaar GEORGIUS, zie dezen stichtingsbrief bij BUCHELL in HEDAM, p. 211 en Bat. Sacra p. 224.

Onder de autaren muntte voornamelijk uit, dat van het Heilige Kruis, aan hetwelk ook verscheidene giften gedaan zijn, gelijk in het algemeen, deze kerk, aan de heilige maagd gewijd, bij voorkeur werd beschonken, waarin de stichters, de Keizer en de Bisschop waren voorgegaan. Van deze giften is hierboven reeds melding gemaakt; het zij echter niet ongepast hier nog bij te voegen dat de geloovigen in hunnen ijver zoo verre gingen, dat velen zich vrijwillig verbonden voor zich en hunne nakomelingen eene jaarlijksche schatting of hoofdgeld aan de kerk te betalen, gelijk dit ook bij de andere kerken niet vreemd was; waardoor zij niet alleen zichzelf maar ook hunne nakomelingen eene lastige en slaafsche verpligting oplegden. HEDA deelt zoodanig eenen brief mede van het jaar 1050, waarbij eene aanzienlijke vrouw zich en alle hare nakomelingen ondergeschikt en dienstbaar verklaart aan de hoofdkerk, en waarvan de hoofdinhoud deze is: » Die zich voor eenen tijd vernedert in deze wereld zal hierna in den hemel verhoogd worden. Het is daarom dat ik BERTA, van aanzienlijke en vrije geboorte, op aanraden van den Bisschop BENNO, door geene noodzakelijkheid gedwongen, mijn vrij hoofd verneder en toewijd aan het altaar van St. MARTEN, onder die verpligting en wet, dat ik, en alle mijne

nakomelingen na mij, jaarlijks elf denarien schatting vrijwillig betalen; met dien verstande, dat zoo lang ik leef ik dit alléén, en na mijnen dood de oudste mijner zonen of dochters dit betale en anders niemand; en dat dit verder aldus eeuwiglijk in mijn geslacht verblijve (*).

De kerk was van een groot aantal wapens, zoo geschilderde als op grafzerken gebeeldhouwde van de voornaamste geslachten voorzien, almede van tomben en andere bijzonderheden, waaronder voornamelijk uitmuntten:

De graftombe van den stichter derzelve, Bisschop COENRAAD, wiens stoffelijk overschot den 23^{en} Maart 1421 uit het binnenste der kerk, bij de vernieuwing van het choor in hetzelfde werd overgebracht: dezelve was twee voeten hoog boven den grond, aan iederen kant van een wapen voorzien, een weinig daarboven waren tot in later tijd drie hoofden van eenhorens uit benthemmer steen gehouwen.

De graftombe van BALDUINUS, in het jaar 1155 Proost van deze kerk, en in 1178 tot Bisschop van Utrecht verkoren, overleden en in deze kerk begraven in 1196 (§).

(*) Het vernederen van het hoofd was eene van de uiterlijke plegtigheden welke bij zoodanige toewijding plaats hadden; somtijds geschiedde dit door eene keten om den arm welke nimmer werd afgelegd, soms werden zij met eenen band gebonden tot teeken van slavernij enz.

(§) Grafzerken en Wapenen der Kerken van Utrecht D. I. Mss. alwaar wij onder vele anderen de wapens vonden van de familiën Alkemade, van Brienen, van Amstel, van Tuijll, van der Muelen, van Rechteren, Rencsse, Taets van Amerongen, Pallacs, Blois van

Aan den muur zag men de beeldtenis van Keizer HENDRIK II. geschilderd, waaronder men deze verzen las: —

Henrici effigiem Lector venerare Secundi,
 In coelum meritis qui sibi fecit iter,
 Cui divina dedit pietas expellere morbos,
 Atque fovere hominum vota piæque preces.
 Omni labe carens, observantissimus æqui,
 Romano hic quondam præfuit imperio.
 Rettulit in numerum Divorum Papa Secundus
 Eugenius Sacris instituitque coli.

(Vercer o lezer! de beeldtenis van HENDRIK II., die zich door zijne verdiensten eenen weg ten hemel heeft gebaad, wiens godsorucht hem de magt gaf de ziekten te verdrijven en een voorspraak te zijn voor de gebeden der menschen. Vlekkeloos en naauwgezet regtvaardig stond hij eens aan het hoofd van het Romeensch gebied. Paus EUGENIUS II., heeft hem onder de Heiligen opgenomen en bevolen hem als zoodanig te vereeren.

Een schoone grafsteen voor de godvruchtige Gravin IRMEDRUDIS, die deze kerk ook ruim begiftigd heeft, op welken men het volgende las:

Gloria mortalis probat exitus ut sit inanis,
 En Irmedrudis Comitissa fit pia pulvis,
 Quæ fuerat vultu tam pulchra politaque cultu
 Gratia divina tibi culpæ sit medicina.

Treslong, de Ridder van Lunenburg, Natewissh, Capellen, Panhuijs, Hogendorp, Servaers, Ewijck, enz. benevens de wapens van de Grootmeesters der Duitsche orde.

Irmedrudi illustri Comitissae, divino ritui deditissimae, de hac ecclesia bene meritæ pia posteritas posuit.

(Het uiteinde bewijst hoe ijdel sterfelijke roem zij, zie de godvruchtige Gravin IRMEDRUDIS vergaat hier tot stof, die zoo schoon van geluut en bevallig van manieren was. De goddelijke genade verstrekte tot heelmiddel voor uwe schuld.)

(Het godvruchtige nageslacht heeft dit gedenkteeken opgericht voor de doorluchtige en zeer vrome Gravin IRMEDRUDIS, weldoenster dezer kerk)

Oudtijds waren in deze kerk twee schoone orgels, het grootste bevond zich onder de torens, het kleinste in het choor.

Er was ook eene Bibliotheek voor welker ingang:

pro X^{ti}. laude
hos libros lege
et postea claude.

(Lees deze boeken ter eere van Christus en sluit ze daarna toe.)

(Het vervolg in een later N^o.)